

Марија С. Пантовић
Државни универзитет у Новом Пазару
Департман за филолошке науке
Српска књижевност и језик

УДК 811.163.41-1 Црљански М.
DOI 10.46793/Uzdanica20.2.119P
Оригинални научни рад
Примљен: 16. јун 2023.
Прихваћен: 10. новембар 2023.

МЕЛАНХОЛИЈА, НИХИЛИЗАМ И ГРАД: ПОЕМА „ЛАМЕНТ НАД БЕОГРАДОМ” МИЛОША ЦРЊАНСКОГ¹

Ајсџиракџи: Рад се бави везом меланхолије и града у којем су садржана многу струка значења. Субјекатско осећање меланхоличности и нихилизма бивствује у Црњанској поеми „Ламент над Београдом” напоредо са осећањима припадности, спокоја и утехе. Спона између диферентних, антиномних стања Црњансковог субјекта јесте управо град. Циљ рада јесте да прикаже како су антиномични односи уписани у доживљај града и позиције сопства у односу на осећај туђинског, другог, и завичајног, припадајућег. Анализа је усмерена на перспективу субјекта, који значењски усложњава функцију појма *trag*, разоткривајући, на тај начин, сложеност меланхоличне позиције.

Кључне речи: меланхолија, нихилизам, град, модерни субјект, поема.

Промене које се догађају у српској књижевности након Другог светског рата претпостављају не више прелом, колико стениште супротстављених позиција из којих се узносе на површину, као последица историјских, књижевних и политичких промена, интимна превирања модерног субјекта. Однос према традицији, који је у авангарди најпре уписан као револуционаран, сада исказује помиреност субјекта са смрти као једином извесношћу. Позиција модерног субјекта постаје онај угао гледања из којег субјект приватну распоућеност објављује мирно, као прихватање неминовних дисконтинуитета и укидање некадашње доктрине традиционалног поимања хуманитета. Хуго Фридрих истакао је у студији *Сџирукџиура модерне лирике*:

Модерна песма избегава управо ту непосредну комуникативност. Она избегава хуманост у традиционалном смислу речи, доживљај, сентименталност, па чак и лично ја песника. Он у својој творевини не суделује као приватна личност, него као песничка интелигенција, као оператор језика, као уметник

¹ Рад представља део докторске дисертације *Меланхолија у српској књижевности 20. века*, која је одбрањена 10. 4. 2022. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу.

који опробава преображајне могућности своје заповедничке фантазије или свог иреалног начина виђења на некој произвољној тј. не нарочито значајној грађи (Фридрих 2003: 15).

Премда Милош Црњански у поеми „Ламент над Београдом” уписује суматраистичку визију повратка далеком, отаџбинском граду, Београду, меланхолија, која је у средишту боли, саопштава се из перспективе зрелог субјекта, који сопственим искуствима прекорачује књижевне, националне и културолошке норме. Бавећи се, најпре, поемом „Сербија” Розана Морабито истиче:

Битно је имати у виду да су дјела прве фазе писања Црњанског обиљежена знатном дијалогичношћу: писац води непрекидан дијалог са својим читаоцима, са европском и словенском културном традицијом, као и са својом земљом, и тиме успоставља експлицитне везе између туђине и завичаја, између путовања и писања (Морабито 2013: 232).

Веза између туђинског другог и завичајног, интимног, чини да се идентитет субјекта преображава прилагођавањем другом, чувајући, притом, време спокоја за повратак на тачку са које је најпре кренуо. Но, говорећи о поеми „Ламент над Београдом” критичари често истичу да је то повратак у будућност. Структура субјекта повратника претпоставља нужну измену и позицију сагледавања завичајног у новој временској инстанци.

У *Послератној српској књижевности* Палавестра истиче дисконтинуитет у континуитету, који настаје као потреба послератних аутора да песничку контемплацију саопште из нове перспективе која ништавило, смрт и меланхолију валоризује као песничко искуство и као песничку вредност:

Смела суматраистичка визија Милоша Црњанског и његова меланхолична стражиловска кантилена донеле су у српску поезију нове, несумњиве вредности и изразиле узнемирену осећајност модерног човека и његову вечну заљубљеност у младост, отворену према свему племенитом и новом, према пркосу и према нежности, према отпору и према помирењу, према животу и према смрти (Палавестра 1972: 119).

Повезаност трију Црњанских поема, „Стражилово”, „Сербија” и „Ламент над Београдом”, омогућавају нам ретроспективно праћење генезе песничког субјекта и његових преображаја. Као последња написана, поема „Ламент над Београдом”, према мишљењу Слађане Јаћимовић, јесте закључивање судбине једног субјекта и антиципација прошлог, као мозаика животног искуства:

Није то само стављање тачке на писање песама, то је и луцидно и беспоштедно, огољено и самосвесно свођење рачуна са сопственим животом, надама и илузијама са временима која су прошла, уверењима и обманама, са свим

деловима слагалице једне необичне и јединствене животне судбине (Јаћимовић 2013: 254).

Однос према домовини, повратку и националном миту довршава се у „Ламенту над Београдом” субјекатском антиципацијом прошлости. Гледајући у повратак, субјект види будућност. Позиција раскршћа која се заузима чини да се субјект поима као меланхолик са надом. Перспектива прошлог, као загледаност у страдално, бивше *ја*, које се уписује као туђе, емигрантско *ја*, у Куден Бичу, транспонује се у надокнаду будућег, које се раскрива у симболу Београда, на шта указује и Предраг Палавестра: „[...] ’Ламент над Београдом’ природан је и логички поетски закључак меланхоличних отаџбинских узнемирења што се од ’Стражилова’ и ’Србије’ провлаче кроз дело Милоша Црњанског као траг и део његове песничке и људске судбине” (Палавестра 1972: 120). Позиција са које субјект проговара јесте позиција сумирања страдалне прошлости и повратак који се одиграва у субјекатској свести, као време које тек следи, јер „Ламент је повратак у будућност. Обрачун је пренесен на план прошлост–будућност” (Ракитић 1972: 156). Субјект прошлости јесте сублимација страдања:

Парис, моји мртви другови,
Трешње у Кини, привиђају ми се још,
Док овде ћутим, бдим и мрем
И лежим, хладан,
као на пепелу клада (Црњански 2002: 142).

Субјекатско истицање прилога *овде* сведочи о међупростору у који је смештен, из осећаја безнађа и апсолута обамрлости. Непокретност субјекта потврђује истрошеност у прошлости. Говорећи о себи, субјект говори о умирућем сопству, креирајући визуру оног који лежи хладан. Психолошко усмрћење животних радости трансформише биолошку смрт у меланхолично усмрћење психе јер, како је више пута истицано, „меланхолија је стање психе” (Лепениз 1985). Поема је конципирана тако да се формирају не само две временско-просторне равни већ, нужно, и два психолошка стања субјекта, при чему је први меланхолија безнађа, док је друга, и у тексту посебно графички издвојена, меланхолија наде, која проговора из субјекта повратника, који тек треба да настане. Алудирање на рођење Исуса Христа те и његово васкрсење претпоставља чин обрачуна са прошлосту смрти, јер будући субјект поручује да васкрсења има, но смрти нема:

У Теби нема бесмисла, ни смрти.
Ти сјајиш као ископан стари мач.
У Теби све васкрсне, и заигра, па се врти
и понавља, као дан и детињи плач.
(Црњански 2002: 142)

Уколико бисмо семантичку асоцијацију спасења у Христу посматрали кроз призму меланхолије, јасно се показују одговори људског страдања. Мо-нахиња Хилдегарда, која успоставља меланхолични концепт кроз пројекцију прародитељског греха, показује да се страдање човека, напослетку, увек доводи у везу са грехом који се први одиграо:

Та меланхолија је природна кос сваког човека услед првог ђавољег кушања, зато што је човек прекршио Божију заповест када је појео јабуку. Зато што ју је појео, та меланхолија се развила у Адаму и целој његовој раси, и код људи изазива свакојаке недаће (Хилдегарда из Бингена 2006: 58).

Но, да ли субјект 20. века потражује спасење у трансценденцији након што се, у самству сопства, отуђио и од Бога и од људи? Субјект Црњанскове поеме, алудурањем на Христа, прихвата смрт као смисао након живота у бесмислу. Меланхолична смрт коју субјект ревносно прокламује претпоставља вид спасења и спокоја који је у животу онемогућен. Поларизација субјектске свести чини да се повратак традицији одиграва не у духу религиозног покајања, већ равнодушног примања неминовности. Но, субјект не одгађа смрт пројекцијом у будућност, већ смирај у смрти прижељкује у отуђеном Београду. Нада која се успиње из текста поеме оповргава романтичарско спасење кроз национално уточиште, али и средњовековну концепцију спасења које се нуди након смрти. Начин на који модерни субјект превазилази губитак и страдање јесте (само)спознаја којом субјект отворено прихвата себе као страдалника и свест да изгубљено није могуће повратити. Тада субјект не поима себе у знаку самосажаљења, већ у знаку свесног прихватања сопства као меланхолика. Бавећи се суматраизмом код Црњанског, Никола Милошевић у студији *Зиганица на њеску* истиче значај потраге за пределом који не подележе дефинисању, јер само тако субјект успева да се избави из постојећег стања и да прихвати неминовно. Креирајући сопствени предео, субјект креира метафизички простор који је очишћен од ништавности про-падљивог света, управо тако што задату ништавност прихвата. Као што је Урал у „Суматри” ослобођен историјске обавезе, тако и Београд постаје географски не-одређен простор, јер Београд из поеме припада метафизичком простору песничког искуства: „Реч Урал означава нешто географски додуше далеко, али нешто што је, без обзира на своју удаљеност, у некој тајанственој, космичкој вези с нама, откривајући нам тако свеопшту повезаност света као извор извесног, благог мирења са егзистенцијом” (Милошевић 1978: 13).

Прихватити меланхолију као нужност, но не у знаку негативитета, јесте начин на који Црњансков субјект прокламује модерност. Вршећи успоредбу између Бранка Радичевића, који утеху изналази у романтичарском наслеђу фолклора, и Црњанског који изгубљено не надомешта већ га сагледава и прихвата, Слободан Владушић уводи појам *меланхоличности*, као основну дистинкцију између Црњанскове модерности и Радичевићевог романтизма.

Сматрајући да је модерност у коначном прихватању нужности, кроз коју субјект поима меланхолију као део природе сопства и начина на које се (једино) може прихватити страдање, као и начин да се традицији врати кроз свест о губитку и нужном превредновању, Владушић закључује:

Црњански овом Бранковом расположењу додаје осећање меланхолије. То је доминантно осећање његове прозе и поезије. Уз помоћ меланхолије Црњански омогућава живот једној традицији – Бранковој, романтичарској – али не тако што се са њом једноставно поистовећује, већ тако што указује на осећање властитог губитка управо те традиције, на осећање њене непоновљивости, њене довршености. На њеном крају остаје једино меланхолија, као свест о губитку. То што се изгубило – романтичарска снага младости – то се више не може вратити. Једино што остаје јесте бити свестан тог губитка, бити меланхоличан (Владушић 2013: 241–242).

Свест о бесмислу надомешта се самоутехом у Београду, који долази на место средњовековног Христа. Када субјект исказује веру у страдање као залог за обнову која ће се у будућности догодити, он то чини прилагодивши средњовековног Бога двадесетовековном спасењу, које није трансцендентално, већ „религија” коју субјект самостално конципира. Утапање у пројекцију града који у поеми добија статус божанског (свемогућег), јер „у Теби нема људске туге”, чини да се осећај меланхолије којом је субјект обузет и која је упориште његовог погледа на живот пригрли од стране оног који има утешитељску моћ. Субјект, дакле, не захтева промену, јер је спасење неповратно и закаснило. Субјект преиспитује могућност спокоја у меланхолији и помирења са сопством, које у туђини не може пронаћи мир. Уколико се субјект налази у међупростору између прошлог страдања и будуће утехе, меланхолија покрива и субјекатско прошло и субјекатско хипотетичко будуће. Повратак Београду не нуди се као коначна истина нити као коначна извесност, али је свест о повратку, као сигурном уточишту, једнака осећању да је субјект заиста пронашао уточиште. Између наде која је у знаку Београда и смрти која покрива целокупни прошли живот субјекта, јесте ванвременски простор којем субјект тежи, хотећи да се измести из овдашњег временског и просторног ограничења. Београд тако постаје симбол ванвремености и простор у којем меланхолија субјекта постаје смисао бесмисленог бивствовања:

Београд је баштина и истина. Он је одговор на давно постављена питања. Између те две животне, песничке и философске крајности као да стоји изгубљени субјект ове поеме мотрећи једнако на обе зрелим и уморним оком и хотимично кидајући некадашње свемоћне везе. [...] Потпуном распадању супротставља се визионарска слика хармоније будућности (Ракићић 1972: 158–159).

Изван интимистичке потребе припадности неком издвојеном простору који је у знаку Београда, Црњанскова поема покреће питање субјекатског односа психолошке распоућености, која, како истиче Светозар Кољевић,² „слути и велико раскршће старе, постојане или бар споре патријархалне културе и модерне мобилне, све покретније и брже цивилизације” (Кољевић 1975: 78). Процес модернизације песничког субјекта трансформише субјекатско ја као страдално, самосажалујуће у свесно биће повратка смирају/смрти. Иако се на неколиким местима чини да субјект чезне за младости: „Само то више нисмо ми, у младости и моћи, већ неки папагаји, чимпанзи невесели [...]”, чиме се на карикатуралан начин представља позиција садашње пропадљивости, субјект ипак не жели повратак у младост, јер уколико је период младости једнак страдалном периоду, онда је повратак младости једнак страдању. Отуда се из младалачке меланхолије субјект окреће будућности која још увек није конкретизована (и не зна се да ли ће бити), јер „сусрет са Београдом у поеми није остварен – како се то многим, па можда и самом Црњанском, у ишчекивању повратка у завичај морало чинити – већ најављен, и питање је где се и да ли се са тим и таквим Београдом икада ико може срести” (Вранеш 2013: 273). Но, субјект верује у уточиште које није уписано. Модернистичка фрагментарност омогућава да субјект врши пресек између два своја живота, окрећући се, свесно, оном за који не зна да ли ће доћи. Отвореност будућег периода уписује наду наместо безнадежног субјекта са искуством прошлости. Стога се може говорити о меланхолији

² Светозар Кољевић отвара питање стваралаштва у егзилу као део једног глобалног процеса кроз који су пролазили послератни аутори: „Патријархална култура је подразумевала корене и блискости, приврженост у љубави и мржњи, као и речитост која почива на завичајној присности. Мобилна цивилизација подразумева да се људска судбина одвија у вртлогу туђина, а њена речитост често извире из недођија и увире у њих. Та речитост је нека врста објективности, готово на граници бар привидне равнодушности, као што се назире у романима Милоша Црњанског, а нарочито у *Роману о Лонгону*. За разлику од традиционалне завичајне укоренености српске народне поезије, Његоша и Андрића, књижевна реч Милоша Црњанског наговештава и поднебље новијих сусрета завичаја и туђина, у којем ће стасати после Другог светског рата нека значајна дела писаца као што су Пекић, Киш, Албахари, Данојлић, Тасић, Еллезир Папо и други, дела у којима се огледају и непосреднија обележја њихових емигрантских животних путева и искустава. То Црњански каже у разговору са Николом Дреновцем (1964), а затим неколико пута понавља и у другим разговорима – са Ђорђевићем Зоркићем (1965), Васом Поповићем (1965), Миливојем Павловићем (1972), Зораном Секулићем (1972). Видети Црњански 1999: 484, 492, 499, 547 (550), 552. Најзад, у широком оквиру посматрања игре туђина и завичаја у српској књижевности, Милош Црњански је својим животом и делом сав у знаку вечних парадокса, идеализације туђине која се буди у завичају, привржености завичају која се буди у туђини. У тој његовој игри завичаја и туђине, целовито гледано, тешко би било понекад емотивно разграничити одбојност од привржености, огорчење од озарености. Наиме, ти парадокси подразумевају не само присуство неких давно ишчезлих светова, него издалека наговештавају и нека темељна обележја на размеђи ранијих ’завичајних’ времена, у којима су бројне генерације живе на истом тлу, и нове ’глобалистичке’, све покретније нове ере” (Кољевић 1975: 78–79).

интими чији је показатељ субјект, али и о меланхолији поеме која на општем нивоу проговара о туђинском *ја* које чезне за повратком. Београд онда заузима место домовинског простора, но и претпоставља метафизички дојам песничког уточишта, који не припада емпиријском свету. Меланхолијско страдање младалачког отуђеног субјекта смењује се са меланхолијом спасења у коју субјект верује и, верујући, проналази спасење:

[...] а ако се послуша и тонски запис у којем писац чита своју лабудову песму, видне су и страст и дубока лична проживљеност сваког стиха, као што се и у читању и у слушању „Ламента” препознају дамари песничког бића и свега онога што га је као писца и човека одређивало: укрштај меланхолије и ироније, кочперност и подсмех према сопственим илузијама, непристајање на варку и вера у просторе утехе, инат и сета, лиризација биографије и метафизички поглед изван себе и сопствене тескобе (Јаћимовић 2013: 255).

Уколико је Београд метафизички простор вечности и љубави, његов контрапункт јесте субјект. Субјекатска пропадљивост и извесна смрт надомештају се онда у вечном и бесмртном Београду. Чини се да је Београд изван меланхолије субјекта, који субјекатске поразе трансформише у победу:

А кад ми сломе душу, копле и руку и
ногу,
Тебе, Тебе, знам да не могу, не могу.
(Црњански 2002: 145)

Осцилирање између живота и смрти, пролазности и вечности, отуђењаштва и домовинског спокоја, чини да се меланхолија субјекта поима као меланхолија која интегрише младалачки и зрели песнички субјект. Супротстављеност пораженог субјекта и моћног Београда, као и светлости и таме у визију ванвременског и ванпросторног симбола, Ала Татаренко доводи у везу са Црњансковим суматраизмом, као песничке визије у којима се мире противуречности живота и субјекта:

Зар није „Ламент над Београдом” химна суматраизма, истовремености прошлости и садашњости, истовремености сна и јаве, тамо и овде, супротних, а повезаних? Ламент и химна, у исти мах. То је песма контраста и веза, звука и слике, пролазног живота човека и вечности Града (Татаренко 2013: 304).

Повезивање суматраистичког трагања за далеким, недокучивим делом са субјекатским психолошким стањем које је у знаку отужног сагледавања у године прошлости, чини да се меланхолија поеме и меланхолија субјекта помире у сазнању да је прошлост закључена, а будућност је извесна једино као субјекатска креација. Прихватање прошлог, неминовног, узрок је и спас субјекта, јер се меланхолијом субјект ослобађа носталгије према проживљеном. Будућност, пак, одражава суматраистичко (и даље) визио-

нарско трагање, које отпочиње и скончава у субјекатској свести. Стога је и меланхолија, као и суматраизам, начин на који субјект спасава сопство од неутешности. Уколико је Београд утеха субјекту, неопходно је истакнути да је Београд из поеме, такође, субјекатска креација и само као такав јесте уточиште. Метафизички простор субјекатске меланхолије омогућава да субјект прихвати и изрекне да спасења нема, али да утеху и уточиште у сопственој визури и даље може произвести. Полиморфизам субјекта Црњанскове поеме лежи у чињеници да је „меланхолик суштински полиморфан” (Пижо 2006: 25). Говорећи о мозаичној структури меланхолика, Пижо истиче могућност субјекатске креативности, посматрајући меланхолију као извор различитих потенцијала. Уколико меланхолик испољава карактер који је плодотворан, процес меланхоличности не завршава се нужно депресијом или суицидом. Од природе меланхолика зависи утицај меланхоличног стања: „То значи да меланхолик у себи, као могућности, има све карактере свих људи. А то величанствено расветљава [...] идеју меланхоличне креативности” (Пижо 2006: 25). Тако се субјект Црњанскове поеме сећа страдања, но у преживљеном страдању не губи могућност спасења, које иако припада метафизичком простору, валидни је део песничког искуства, које креира утешитељски принцип – принцип изабраног града. Антиципација прошлог постаје инцијатор субјекатске обезбеђене утехе у креираном граду, јер меланхолија као продукт прошлости претпоставља простор утехе, који не тежи да зацели, већ да умири лутајући субјект минулих времена и неприпадајућих простора.

ЗАКЉУЧАК

Црњанскова поема „Ламент над Београдом” одраз је меланхоличне помирености субјекта са искуством трагичне прошлости, без прикривене чежње за уточиштем. Равнодушност у меланхолији чини да субјект постане слободан, јер није реч о боли према неприпадајућем простору, већ помиреност са сопством и закључење двају живота, од којих је један део неповратности, а други остаје на нивоу метафизичког искуства. У домену метафизичког искуства које потиче из песничке перцепције свих ентитета, могућа је меланхолија субјекта која није у знаку негативитета. Децентрирање основног значења меланхолије сведочи генези која у 20. веку води ка релативности и ресемантизацији постојећих појмова. Меланхолија се онда уписује као део спокоја и као начин да субјект креира уточиште признавши најпре апсолут нихилизма онога што је део емпиријског искуства.

ИЗВОРИ

Црњански (2002): М. Црњански, *Лирика Ийаке и све грује њесме*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

ЛИТЕРАТУРА

Владушић (2013): С. Владушић, Црњански: Од „Стражилова” до „Ламентана над Београдом”, зборник радова *Милош Црњански: њоезија и коменџари*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Матица српска, 240–248.

Вранеш (2013): Б. М. Вранеш, Да ли је у рају тужно? Или је то само Ламент – над Београдом, зборник радова *Милош Црњански: њоезија и коменџари*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Матица Српска, 267–283.

Јаћимовић (2013): С. Јаћимовић, „Ламент над Београдом” – песничке координате једне судбине, зборник радова *Милош Црњански: њоезија и коменџари*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Матица српска, 254–267.

Кољевић (2013): С. Кољевић, Гласови завичаја и туђина у песништву Милоша Црњанског, зборник радова *Милош Црњански: њоезија и коменџари*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет универзитета у Београду, Матица српска, 69–81.

Лепениз (1985): В. Лепениз, Меланхолија и трагање за легитимношћу, *Дело*, Београд, 8/9, 148–162.

Милошевић (1978): Н. Милошевић, Метафизички вид стваралаштва Милоша Црњанског, *Зиданица на њеску*, Београд: Слово Љубве.

Морабито (2013): Р. Морабито, Завичајне пјесме, поеме о припадности: „Србија” Милоша Црњанског, зборник радова *Милош Црњански: њоезија и коменџари*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет универзитета у Београду, Матица српска, 231–240.

Пижо (2006): Ж. Пижо, Гениј и меланхолија, *Градац*, 160/161, Чачак: Издавачко друштво „Градац”, 23–28.

Ракитић (1972): С. Ракитић, Од Итаке до привиђења, зборник радова *Књижевна дело Милоша Црњанског*, Београд: БИГЗ, 119–175.

Татаренко (2012): А. Татаренко, Од Суматре до Лондона: егзили и уточишта јунака Милоша Црњанског, зборник радова *Еџилантии: књижевност, кулџура, друштво*, VII међународни научни скуп Српски језик, књижевност, уметност, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 53–67.

Фридрих (2003): Х. Фридрих, *Сџрукџура модерне лирике*, Нови Сад: Светови.

Хилдегарда из Бингена (2006): Х. из Бингена, Меланхолија и прародитељски грех, *Градац*, 160/161, Чачак: Уметничко друштво „Градац”, 57–64.

Marija S. Pantović

State University of Novi Pazar
Department of Philology
Serbian Literature and Language

MELANCHOLY, NIHILISM AND THE CITY: MILOŠ CRNJANSKI'S POEM "LAMENT NAD BEOGRADOM"

Summary: The paper deals with the connection between melancholy and the city, which contains multiple meanings. Personal feeling of melancholy and nihilism is present in Crnjanski's poem "Lament nad Beogradom" along with feelings of belongingness, tranquility and consolation. The city represents the link between different, antinomic states of Crnjanski's lyrical subject. The aim of the paper is to show how antinomic relations are reflected in the experience of the city and the position of the self in relation to the feeling of being foreign, other, and native, belonging. The analysis is focused on the lyrical subject's perspective, which makes the term *city* more complex, revealing, in this way, the complexity of melancholy.

Keywords: melancholy, nihilism, city, modern subject, poem.